

ԸՆԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՌՈՒՍԻՈՅ

(ՏԵՍ ԴԷՂ 135)

Ե

Հարապաղ. — Շուշի. քաղաքն, բնակիչք, սովորոյքք. — Հայոց եկեղեցի:

ՇՈՒՇԻ քաղաքն՝ գրեթէ անդիմամարտելի բնական ամրոց մ'է. 1100 մեղր բարձրութեամբ սպիտակ խիտ կրաքարի հարթ բարձրաւանդակի մը վըրայ շինուած, և շրջապատեալ ի լեռանց: Բարձրաւանդակիս չորս կողմ անմատոյց պարիսպ մը կայ, բաց յերկուց կողմանց՝ զոր կը պաշտպանեն երկու դուռնք ի վերայ ճանապարհաց Երեւանի և Գանձակայ: Այս վերջնոյս կառավարութեան զլիաւոր քաղաքն է Շուշի, հարիւր քսան հազարամեղր հեռի դէպ ի հարաւակողմն և յարեւելեան հարաւ, և երբեմն մայրաքաղաք Ղարապաղի խանութեան:

Ղարապաղ՝ Պարսից և Հրէից հին իրանն կամ Արհանն է. Արաքս՝ Ռան՝ և Ալիքրանն զենտ զրոց: Հին աստն Արցախ կը կոչուէր, Հայոց Սիւնիք կամ Սիսական գաւառին մէջ. և Արշակունեաց անկմանէն ետքը՝ Աղուանք միացուցին զայն իրենց թագաւորութեան հետ: Բայց Հայոց թագաւորաց ազդեցութիւնը այնչափ մեծ չեղաւ ի Ղարապաղ, որովհետեւ իր զիրքսով յարեւմտից բաց էր Պարսկաստանի ամէն ժողովրդոց, կասսպից ծովուն և Կովկասու:

Հանկթամուրի հետ եկող թաթար ժողովրդոց բազմութիւն մը տարածուեւր Եր Կիւնք էին երկրին բոլոր երեսին վրայ. բայց նախիշխանութիւնն միշտ Պարսից էր յերկրին: Նասիր շահի իշխանութենէն քիչ յառաջ տիրեցին թուրքք, թէպէտ և քիչ ժամանակուան համար. որովհետեւ Նասիր շահ միւս անգամ զբաւեց զՂարապաղ, և բռնադատեց այն կողմերն բնակութեամբ հաստատուող թաթարներն՝ դառնալ ի խորասան, ուստի եկած էին: Թաթարք ախորժած ըլլալով երկրէն՝ դժկամակութեամբ կը հեռանային, առթի սպասելով կրկին հոն վերադարձի. և որ յաջողեցաւ Նասիր շահ մահուամբ:

Երբ երեցան միւսանգամ, իրենց առաջնորդ և զլուխ ունէին Ջուանշիրի ցեղէն փանախան անուն խորասանցի թիւրքմէն մը, որ քիչ յետոյ բացարձակ իշխանութիւն մը սկսաւ վարել երկրին վրայ: Իր բնակութիւնն հաստատեց նախ ի Բայատ մերձ ի Բերդա, և ապա փոխադրեցաւ ի Շահ-պուլաք:

Փանախան՝ տէր դառնալով Ղարապաղի, իշխանութեան ակօռը հաստա

տեց հիմակոտան Շուշի քաղաքը, որ այն ատեն պարզ միջնաբերդ մ'էր : Առջի բերան փանապատ կը կոչուէր . բայց երբ մերձաւոր Շուշի-քէնդ կոչուած հայ աւանի մը բնակիչք եկան հոն հաստատուեցան , քաղաքն ալ Շուշի կամ Շուշա կոչեցին :

Փանախան մեռաւ ի 1790 . և իսպրահիմ որդին յաջորդելով ի 1794 , պաշարուեցաւ ի Շուշի՝ Պարսից Շահ աղա Մուհամմէտ խանէն , որ երբ տեսաւ թէ անկարելի է քաղաքն առնուլ , հրամայեց աւարել զերկիրն : Կրկին անգամ դառնալով ի գործ արշաւանացն , ի 1795 և 1796 , այս անգամ պատուիրեց խոյի , Երևանի և Նախիջևանի խաներուն որ բազմաթիւ բանակաւ զօրաց մտնեն յերկիրն , և ծայրէ ծայր աւարեն : Իր այս հրամանն կատարուեցաւ . ամբողջ գաւառն ճարակ ըլլալով հոյ և արեան , բնակաց շատերն ալ իբրեւ գերի վաճառեցան : Ղարապաղ՝ սովոյ և ամենայն արհաւիրաց տիտոր տեսարան մը կ'ընծայէր . բնակիչք բռնադատուած էին խոտաճարակ ապրիլ , և շատք թողին իրենց հայրենիքն ու զաղթականութեամբ հեռաւոր տեղուանք գնացին :

Այն ատեն աղա Մէհմէտ բազմաձեռն գնդաւ դարձաւ կրկին՝ երրորդ անգամ պաշարել զՇուշի : Իսպրահիմ՝ ի փախուստ դարձաւ յերեսաց թշնամայն , քաղաքն առնուեցաւ , և քսանըհինգ օր աւարի տրուելով , Շահր կրցաւ վրէժխնդրութիւնն յագեցնել : Բայց այսչափ եղբուրնք չէին կրնար անպատու հաս մնալ . ինք Շահն ալ՝ իր ծառայից մէկուն սրոյ հարուածովը վեանքը կորսնցուց :

1804ին Ռուսք տիրեւ էին Կէնճէի խանութեան՝ որ Պարսից հպատակութեան տակն էր : Իսպրահիմ ինքզինքը շատ տկար զանելով այնքան մեծազօր պետութեան մը զէմ յաջողութեամբ կուեւրու , 1804ին եկաւ զանել զՃիցիանով զօրավար , որ զօրքովը բանակած էր յափունս Գուրաք-չայի . խընդրեց որ Ռուսաց պաշտպանութեան տակ ընդունի զՂարապաղ , և թէ կը հրաժարէր Պարսից իր վրայ ունեցած գերիշխանութենէն : Դաշնադրութիւն մը կնքեցաւ մէջերնին ի 1805 ի 14 մայիսի , որով Ռուսք տէր եղան Շուշիի բերդին : Վրան քանի մը տարի անցնելէն ետքը , երբ իսպրահիմ և իր որդին Մէհթի-գուլի-խան կրկին ապստամբութեան փորձ մը ըրին , Ռուսք՝ մերկացուցին զիրենք յիշխանութենէ և հաստատապէս դրաւեցին զերկիրն (1822) :

Չորս տարի ետքը՝ Ապպաս Միրզա առանց նախնիքաց պատերազմի յայտարարութեան վագեց երկրին վրայ ու պաշարեց զՇուշի : Ամրապահ զօրքն՝ որ միայն քանի մի հարիւր հոգով բաղկացած էին՝ Ռէւզ գնդապետին հրամանատարութեան տակ , քառասուն և հինգ օր արիւթաբ պահպանելով ըզբերին , նաև ուտելեաց պակասութեամբ , վանեցին յարձակումը :

28 մայիս . Հեղեղաբար անձրեւի մը տակ՝ ի խնդիր կ'ելլենք այն անձանց որոց վրայ յանձնարարական զիր ունէինք , և նախկին ակնարկ մը ձեզեւ քաղաքին վրայ , ուր միտք ունինք շատ օր կենալ . որովհետեւ ի Շուշի կարգի պիտի գնենք մեր կարաւանը :

Տուները՝ քաղաքին դրից բարձրութեան, և ի ձմեռան տեղացած ձեան առատութեան համար, մայրահակ տանիք ունին, ինչպէս ի լեռնակողմանս Գաղղիոյ, ու ներկուած տախտակօք կամ երկաթի կոածոյ թիթեղամբ ծածկուած են. ամուր կերպով շինուած, և ինչ որ մասնաւոր նշանակութեան արժանի է, ճոխք տախտակէ կամ երկաթի վանդակապատօք, որովք ծածկուած են գրեթէ ամէն պատուհանք, գեղեցիկ արուեստակերտալք, ինչպէս են նաեւ պատշգամբ՝ որ կը գրաւեն բուխնդակ տանն երեսին երկայնութիւնը: Այս վերջիններս մերթ զարդարուած են նաեւ պարսկական ճաշակի համեմատ նշկարներով:

Շուշիի բնակչաց մեծ մասը թաթարք են, և ՚ի ցածագոյն կողմանս քաղաքին հաստատուած բնակութեամբ. ուր Հայք վերին մասը կը գրաւեն, գաղթական Ռուսաց հետ որ սակաւաւորք են թուով:

Դժուարին է ճիշդ գաղափար մը ունենալ քաղաքին նկատմամբ, չորս այլ և այլ բլրոց կողերուն վրայ շինուած ըլլալով: Իսկ արտաքին տեսիլն աւելի եւրոպական է քան ասիացի, տանեացը և տանց շինութեան համար գործածուած նիւթոց պատճառաւ: Կլիմային խստութիւնը հռչակուած է բնդ աւանայն կոկկաս. զի ձմեռն վեց ամիս կը տևէ, և ձիւնն ինչուսն մեղր մը բարձրանալով, փողոցաց մէջ սահնակով կը շրջին: Ինչուսն ի մայիս կը ձիւնէ երբեմն. որով ի Շուշի ցերմութիւնը սաստիկ չըլլար, և հասուցած պտուղքն են՝ կեռաս, սալոր, խնձոր և տանձ:

Ամենախեղճ կերպով սալարկուած զառ ի վեր ճամբաներն՝ յաճախ յանձնուող լուացուելով՝ հեղեղատի երեսաց կերպարանք մը կ'առնուն. և թէ պէտ ընտիր քարինք պակաս չեն քաղաքին չորս կողմը, բայց տեղափոխութիւնը դժուարին է: Այս պատճառաւ՝ լաւ սալաշատակաց շինութիւնք բազմածախ կ'ըլլան: Նոյնը կրնանք ըսել նաեւ վառելափայտի համար, որ սուղի կը նստի, էշերու վրայ ստիպուելով բառնալ ու տեղէ տեղ փոխադրել:

Երկար ճամբայ մը ընել տուին մեզ անձուկ, քարտառ ու սահուն փողոցներու միջէն ինչուսն վաճառատոցն երթալու համար: Քայլելու ամենա մեծ գժուարութիւն կրելով՝ ես ինձ կը հարցունէի թէ որպիսի՝ զարմանալի հաւասարակշռութեամբ թաթար կանայք, պնդապէս քողածածուկք, կրնան քայլել այս ճանապարհաց վրայ իրենց մուճակներով, յորս հագին մատուրնուն ծայրերը կը մտնեն...

Բայց ամենէն աւելի աչքի զարնողը հայ տիկնանց տարազն է, որ թէ սկզբնաշնորհ և թէ տարօրինակ է միանգամայն: Այս եղանակին՝ գեռ ևս իրենց ձմրան զգեստներովն են. անհաճոյ ձև ունեցող տաքատ մը ու կանաչ մետաքսէ շրջագգեստ մը վրան՝ բոլոր հասակին երկայնութեամբ, զոր կ'ամփոփէ նոյնպէս մետաքսեայ գօտի մը, վրան մթնագոյն մուշտակով. հանգիստ տարազ մը, բայց ոչ այնչափ մայելուչ կամ շնորհալից: Մասնաւոր մտադրութեան արժանի կրնայ համարուիլ իրենց գլխակապն: Բաց ի այլ և այլ թաշկինակներէ, որոց ճիշդ թիւը չի կրցայ ստուգել, պսակաձև ապարօշ մ'ալ

կը կրեն, զրամներով զարդարուած՝ որ ճակտին վրայ կ'իյնան։ Պատասաւ մը կը ծածկէ բոլորը, և վզին չորս կողմը կը պատի։ զէմքին ստորին մասն ալ ճերմակ պատասառով մը մինչև ի քիթն. և երեսի ստորին մկանանց այս յարաւ տեակ ճնշումը՝ վերջապէս կրնայ պատճառել զծիւրութիւն առ ոմանս։ Տնէն զուրս՝ զխնդուն և ուսոց վրայ սպիտակ քօղ մը կ'անցընեն, նորաձե ճարմանդիւ օեղմեղով զայն։ Այս սարազ աւելի սովորական է տարիքնին առաջ կանանց համար. նոր սերունդը ընդհանրապէս հակամէտ է ի թօթափել ծանր և ոչ այնչափ հաճելի զգեստներն, թիֆլիզեան վայելուչ և ճոխ նորաձեութեամբք փոխանակելով։ Շուշիի ծերունիք անասնոց մուշտակով շինուած բարձր սրածայր զխանոց մը կը գործածեն, ուր երիտասարդաց փափաւ խոր աւելի ցած է. և վայելչաձե։

Փաղաքիս յատուկ նորութիւն մ'ալ՝ պզտի էշերու բազմութիւ կարտաւնքն են, անդադար ի շրջապայութեան փայտի ու մացառաց բեռամբք՝ ճանապարհաց անհարթութեան, ելելից և անհանդուրժելի սալայատակաց համար անկարելի ըլլալով անուաւոր կառաց գործածութիւնն, ամէն փոխադրութիւնք էշերու, ջորեաց և երկվարաց միջոցաւ կ'ըլլան։ Երբեմն այնչափ ծանրաբեռնած են էշք՝ որ խեղճ մարմիննին բոլորովին կը ծածկուի դեռ տեքեւաւ լից մացառաց խոշոր բեռան տակ։ Շուշեցիք վառելու համար՝ փայտէ զատ ուրիշ նիւթոց կիրառութեան սովորութիւնը չունին։ ջուրն ալ կը վաճառուի և էշերով տունները կը բաշխուի, երկու տափարակ ու թմբուկի ձեռնեցող տակառիկ բեռնցընելով վրանին, որոց ամէն մէկը երեսուն լիտր ջրոյ կը բռնվաճակէ ու տասն կոպէկի կը վաճառուի, որով բազմութիւ ընտանեաց ծախուց մէջ այս մասն ևեթ բաւական կարեւոր զուարթ մը կը ձևացընէ։ Ըմպելի ջրոյ նուազութիւն է ի Շուշի, և կը մատակարարուի աղբերքք՝ որ չորս միայն են ի քաղաքին։ Թաթարք հորի ջուր կը խմեն, և այն պատճառաւ յաճախութիւն է ժանտաւտենդի իրենց բնակավայր փողոցաց մէջ։

Մէլտան կոչուած հրապարակէն անցած ստեննիս՝ աչքիս կը հանդիպի պղզաւի ու սիրուն քած շնիկ մը, լաճի մը ձեռքը, զոր կ'ուզէ վաճառել։ Յովհաննէսին ականջէն կը փափսամ որ գնէ. և առուտուրը կը կնքուի՝ քսան և հինգ կոպէկի ծանր գնով։ Քանի մը վայրկեանէն հիւրանոցնիս կը բերուի այդ նոր ստացուածը. որ թէպէտ դեռ խիստ պզտի, բայց կը յուսացընէ ժամանակաւ ընտիր պահապան մը ըլլալ, զի հովուական շանց ահաւոր ցեղէն է, որ վայրագագոյնք են քան զգայլս։ Շուշեցի կը կոչեմ գնա, յիշատակաւ տեղոյն ուր ստացայ։

Մէլտանին մօտ Հայոց եկեղեցի մը կայ՝ նոր շինութիւն, գեղեցիկ նիւթերով, և ըստ ձեռք բիւզանդական եկեղեցեաց Անույ։ Ներքին կողմանէ՝ յատալը ընտիր կապերաներով ծածկուած է. ունի սքեռց պատկերներ, նըլխարք և հին աւետարաններ, զորս հաւատացեալք երկիւղածութեամբ կը համբուրեն ամէն ելլել մօտեւուն։ Հայոց եկեղեցեաց մէջ՝ կանանց և արանց տեղուանք իրարմէ զատուած են. իսկ զանգակատունն զրեթէ միշտ որիշ է յեկեղեցոյ, կամ դիմացը և կամ կողմնակի շինուած։

Ոչ նուազ հետաքննական է կանանց յեկեղեցւոյ դուրս ելլելու տեսարանը յաւարտ աստուածային պաշտամանց։ Ումանք իրենց հին տարազով, որ ինչպէս ըսինք՝ ծանր է և ոչ այնչափ հաճոյատեսիլ։ Իսկ օրիորդք և նորահաս կանայք՝ եւրոպական ձևով և ճոխութեամբ, բաց ի գլխանոցէն որ թաւշեայ պսակ մ'է՝ ակունքով կամ բանուածքով զօրգարուած, ու կը հանգչի ճակտին վրայ, նոյնպէս ասդնէքործ թեթև շղարղէ քօղով մը ծածկուած։ Շատերն այս պսակին վրայ բաց զուռով թաշկինակ մը անցընելով՝ կզակին տակ կը հանգուցեն, որով առանց մեծ պլքանաց գլուխին կը պահպանեն։

Հայուհիք ընդհանրապէս գեղադէմ են և հաճոյատեսիլք, և առանց ունելոյ վրացի՝ կանանց անհոգ կերպը, եռանդուն են բնութեամբ։...

Առաւել քան ի թիֆլիս զգալի է ի քաղաքիս աղախնեաց նուազութիւնը, և զարմանալի կը թուի գաղղիուհւոյ մը՝ որ վարժած է անուցաց և մանկանց սպասկաց, տեսնել նորահաս մայրեր՝ առջևնին ձգած ի փողոցի խեղճ ծառայք որ իրենց բազկաց վրայ կ'որրեն լալկան տղեկներ։

Շարաշարեյի

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԳԻՐՔ ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՅԻՍՈՒՄԻ։— ՆԻԿ. ՄԱՌ. ՀԱՅԱԳԻՏԻՄ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱՅՍ ԳՐՈՒԱԾՔԻՆ ՂՐԱՅ

Ոչ անծանօթ է բանասիրաց որ հին և միջին մատենագրութիւն մեր՝ ի թիւս այլոց անհարազատ կամ անվաւեր գրոց՝ աստուածայունչ գրոց կամ անկէ դուրս, աւանգած և հասուցած է առ մեզ նաև քիստոսի մանկութիւն կոչուած գրութիւն մը։ Բազմաշմուտ ուսուցչապետ Պետրպուրգի կայսերական համալսարանին հայագէտն Մառ, իր ընտանային ուղեշրջութիւն ի Հայաստան, ժամօրութիւնք և քաղաքի հայկական ձեռագրաց գրուածքին մէջ, զոր ուսուարելագէտ ընկերութեան բանասիրականի մը մէջ հետզհետէ կը հրատարակէ, այդ հետաքննելի անհարազատ երկասիրութեան վրայ հետեւալ տեղեկութիւններն առած է, զոր համառօտելով կը թարգմանենք, բնադրին լեզուին անծանօթ մեր ազգային բանասիրաց ընծայելով։

Սարգիս Շնորհալի, մատենագիր երկոտասաներորդ դարու, ի թիւս անընդունելի կամ անհարազատ գրոց կը յիշատակէ և զՄանկութիւն քրիստոսի⁽¹⁾։ Իսկ Անեցին Մխիթար որ հետեւեալ երեքտասաներորդ դարու մէջ մատենագրած է, կը պատմէ⁽²⁾ թէ Բ(ա) խիրա ընթերցաւ Մուհամմէտի այն գիրքը՝ զոր

1. Մատենադարան հայկական քարգմանութեանց, յ'էջ 198, ծանօթ։

2. Մխիթարայ Անեցւոյ պատմութիւն։ Ի յոյս ած Բ. Պ. Ս. Պետրպուրգ. յ'էջ 36։